

Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: Зб. док. / Укл. В.Лебідь (кер. проекту), О.Макиєнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко, передм. та ком. О.Макиєнко. – Херсон: Айлант, 2015. – 636 с.

Відразу слід зауважити, що сучасна українська історіографія бідна на дослідження історії земств. Чи то через недооцінювання їх попередньою історичною школою, яка змушена була підкреслювати, що найкращою управлінською системою були органи радянської влади, чи то через переконання, що їх мають досліджувати історики держави і права, чи то через неможливість опрацювати обширні архівні фонди земств, чи то через якусь іншу, – але все ж упередженість¹.

Урешті, поява цієї книжки є добрим спонукальним чинником їх вивчення як тих інституцій, котрі змогли в умовах самодержавної влади, за відсутності демократії та за бюрократичного засилля мобілізувати місцеву людність для вирішення цілої низки господарських і соціальних питань, медичного забезпечення, освіти, транспорту – усього того, що держава без них не могла зробити.

Приємне враження справляє і те, що це видання здійснено за підтримки Херсонської обласної державної адміністрації, і хочеться сподіватися, що вона справді потребує історичних практик самоврядування, які свого часу яскраво продемонстрували земства. Урешті про це йдеться у передньому слові її голови – А.Путілова, який вважає, що досвід земств може сприяти реформі місцевого управління, базованій на принципах самоврядування, що нині запроваджується в Україні.

В історико-археографічній передмові кандидата історичних наук О.Макиєнка, визнаного фахівця з історії діяльності херсонського земства, йдеться про завдання, які на них покладала верховна влада Російської імперії, аби подолати відсталість місцевого господарства в усіх його сферах. Детально розглянуто владні механізми, за допомогою яких ті долали перші труднощі й добивалися успіхів. Заслужовує на увагу в передмові ґрунтовний аналіз збереженої частини земських архівів та їх видавничої продукції, що зберігається в бібліотеці Державного архіву Херсонської області. Серед них різноманітні звіти про діяльність, які розглядалися земством як важлива складова їхньої роботи, про яку вони повинні були інформувати своїх виборців, одночасно і платників місцевих податків.

¹ Виняток становлять декілька видань: *Лохматова А.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999; *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920): Історико-правове дослідження. – Полтава, 2009; *Кочергін І.* Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір). – Дніпропетровськ, 2011.

Незайвим було б в археографічній передмові з'ясувати, чому збереглася така мала кількість діловодних документів із земських архівів, та визначити їх інформативний потенціал, особливо це стосується втраченого комплексу. Адже йдеться про можливість майбутнього всебічного вивчення земської діяльності і тих механізмів, за допомогою яких херсонське земство здійснило суттєвий прорив у налагодженні господарської інфраструктури.

Документи до публікації підібрано за тематично-хронологічним принципом, який цілком виправданий. Вони однаково рівномірно висвітлюють діяльність як губернського, так і повітових земств. Спершу читач може з'ясувати структуру та порядок їх роботи, які було обговорено й схвалено вже на першому губернському земському засіданні. Як і годилося, розпорядчими повноваженнями наділялися зібрання, а управи – виконавчими. Було визначено, які питання мають вирішуватися колегіально, серед них – звіти, проекти бюджетів, укладання договорів та інші, менш важливі, розглядалися одноосібно головою. Земці запропонували, аби засідання були публічними. Більше того, вони скасували заборону губернатора не допускати сторонніх осіб, оскільки вважали, що відкритість зібрань сприятиме гласності земства, тієї риси, котру раніше недооцінювала місцева адміністрація (док. №3).

Із великим зацікавленням сприймаються документи про те, як українізувалися земства в 1917–1918 рр. Намагаючись бути виразником інтересів найширших верств суспільства, вони перевели своє діловодство з російської на українську мову й лише в разі відсутності земців зі знанням української дозволялося переходити на російську, та й то недовго – до 1 січня 1919 р. Аби перехід відбувався безболісно влаштовувалися курси для вивчення української мови (док. №19, 35).

Не можна не помітити, що одним з перших кроків земств було поліпшення матеріального становища вчителів народних шкіл, адже земства, на відміну від міністерства народної освіти, розцінювали школу як важливий соціальний чинник для подолання багатьох негараздів місцевого життя й уважали, що неосвіченість породжує байдужість населення. У цьому руслі можна розглядати документи й про матеріальну підтримку тим, хто цілковито віддавався службі та з малим жалуванням відбував її в інтересах місцевої людності (док. №28–29).

Резонною є й публікація матеріалів про складання земських кошторисів, адже земства мали самі сформувати джерела власного бюджету (док. №38). Щоби мати сталі надходження йшлося про вироблення порядку оцінювання нерухомого майна, зокрема землі, та про зменшення обов'язкових витрат, що мали загальнодержавне спрямування. Публікація витрат висвітлює, на які потреби земство використовувало їх у першу чергу.

Як окремий напрям роботи земства впорядники виділили видавничу його активність, метою якої було інформування населення про власну діяльність. Серед цільових названо такі видання, як «Сборник херсонского земства» (док. №55–56), «Земский ежегодник» (док. №85), «Известия Херсонского уездного земства». Зауважимо, що автори публікації не зовсім коректно переклали назви цих видань: в одному випадку, як і слід, навели оригінальну назву, а в іншому – переклали її українською.

Науковій діяльності земства впорядники також присвятили окрему внутрішню підбірку, в якій розміщено документи про статистичні дослідження та вивчення земствами умов проведення повітового подвірного перепису, природно-історичного, сільськогосподарського описів. Недаремно й по сьогодні земська статистика вважається достовірнішою від державних даних, і саме тому її високо оцінювали В.Антонович та Д.Яворницький (док. №73, 75). Методику земського описання повинні були опанувати й працівники санітарної служби, а до організації метеорологічних досліджень на запрошення земства взявся професор Новоросійського університету О.Клосовський. На прохання херсонського губернатора земство мало б асигнувати й підтримку губернської вченої архівної комісії, діяльність якої сприяла би збереженню документальних джерел та активізувала б вивчення історії краю (док. №79).

Для характеристики взаємовідносин земств із державними органами й установами впорядники підібрали документи про спірні питання з губернатором, мировими судьями, поліцейськими урядниками, селянськими органами. Їх аналіз дозволяє з'ясувати широке коло питань – від ступеня самоврядності земств до виявлення практики взаєморозуміння між ними та державою при досягненні рішень щодо купівлі громадами землі, перенесення губернських установ до Одеси та про місце перебування мирових судів. Чи не найважливішим серед них було питання стягнення податків, заміни подушного податку надвірним та поземельним (док. №85), про врахування інтересів краю під час укладання російсько-німецького договору 1900 р. Інакше кажучи, йшлося про те, щоб земства не виходили за межі своїх узаконених повноважень, за чим мали наглядати губернатори й навіть генерал-губернатори. У нашому випадку херсонське земство, скоріше, належало до непокірних, і не через власну необізнаність із законами, а «завдяки» небажанню губернської адміністрації рахуватися із земством, уважати його рівноправною собі інституцією.

Тут-таки розміщено документи про ставлення земства до виступів під час першої російської революції 1905–1907 рр. Це питання у сучасній історіографії практично не з'ясовувалося, хоча воно варте вивчення, адже земства були реально зацікавленими в тому, щоб народна стихія не перекреслила всю їхню роботу, а тому прагнули розібратися, що послужило причиною селянських безладів: висока орендна плата за землю, малоземелля, чи безземельний «пролетаріат»? Із цією метою було проведено наради із землевласниками та вдалося зменшити соціальну напругу. Ще більшу роль у служінні місцевим інтересам земства проявили під час подій 1918–1919 рр., коли всі повітові земства Херсонщини визнали себе складовою частиною Української Народної Республіки (док. №105).

Суттєвими є документи, підібрані для вивчення земського опозиційного руху, який можемо зауважувати при відносинах із державними структурами. Херсонське земство, як жодне інше в Російській імперії, прагнуло створити волосні земства. Воно активно пропонувало напередодні революції 1905–1907 рр. свою участь у напрацюванні урядових законопроектів, а пізніше – у виборчому законодавстві.

І все ж найважливішу та найкращу частину вміщених у збірнику документів присвячено практичній діяльності земств у сфері місцевого господарства – те, для чого вони, власне, і створювалися. Одне з перших питань, котре потребувало вирішення, – облаштування місцевих доріг. Наступним стало запровадження земської ветеринарної служби, такої необхідної у краї з розвиненим скотарством. Величезна робота розгорнулася щодо збереження та розведення лісів і садів, яка розпочалася зі звернення до кожного мешканця посадити по 5–10 дерев біля своєї садиби, обіцяючи нагороду найбільш активним. Створена лісова стража забезпечувала правильне використання вже існуючих лісів. Ці та інші пропозиції підтримало міністерство державних маєтностей, яке надало матеріальне сприяння земствам (із цього розпочалась їх співпраця з центральною владою).

Важливою станом на 1860-ті рр. була боротьба із сараною та іншими шкідниками сільського господарства, яка доти велася старими методами. Саме в таких питаннях господарської активності земства користувалися найбільшою довірою влади. Уже через декілька років херсонське земство зробило суттєві кроки у цьому напрямі, відкрило сільськогосподарське училище у Херсоні, заснувало цілу низку стипендій для власних майбутніх фахівців, надавало кошти на наукові дослідження сільськогосподарській кафедрі Новоросійського університету (док. №134). У 1894 р. міністерство землеробства запросило земських діячів до обговорення цілої низки питань щодо потреб сільського господарства. Херсонське земство висловилося за організацію кредитів і дослідних полів, зменшення податку для селян та землевласників.

На зібранні 1866 р. повітове земство поставило не менш амбітне питання про розчищення гирла Дніпра для потреб судноплавства, аби Херсон став містом-портом для зручного ведення місцевої й зарубіжної торгівлі (док. №123). До питань, які ініціювали повітові земства і вирішувалися першочергово, відносилася також пошта, котра досить швидко стала кращою від державної настільки, що в 1880-х рр. останню підпорядковували саме земствам.

Не відразу, але поступово земства почали активно розв'язувати питання торгівлі, її впорядкування, спорудження переправ, запровадження мит, зниження та скасування тарифів на сільськогосподарські машини тощо. Вони підтримали Херсонську міську думу при з'єднанні залізницею Херсона з Харківсько-Миколаївською магістраллю та з північною частиною Кримського півострова, узяли на себе прокладання залізниці від станції до порту (док. №173). Більше того, Херсонське повітове земство ініціювало надання селу Качкарівці статусу містечка, щоби тут розвивалася торгівля, адже воно стояло на Дніпрі, мало зручне місце для причалювання суден, необхідні склади, крамниці, млини, кузні, майстерні, переправу – тобто все те, що потрібно для успішного товарообміну.

Суттєвою була й соціальна підтримка населення, яка розпочалася з відведення державних земель для розселення малозабезпечених, а також надання селянам короткострокових банківських кредитів, організації добровільного страхування худоби сільським населенням. Із 1909 р. йшлося і про страхування від пожеж.

Уміщені у збірнику документи суттєво розширюють наші знання про роботу земств у сфері забезпечення сільського господарства агрономами, у чиему віданні перебували дослідницькі поля й обов'язком яких були консультації місцевого населення з усіх питань землеробства. Уже 1901 р. воно набуло актуальності, унаслідок чого постало бюро, наділене більш широкими функціями, зокрема й дослідницькими, аби вивчати природні та господарські умови повітів. До його складу залучалися такі фахівці, як статистик, ветеринар, наглядач-агроном, пізніше ще й інструктори з виноробства, виноградарства і садівництва, котрі з 1906 р. розпочали кампанію з поширення сільськогосподарських знань через лекції, бесіди. Агрономічна допомога вилилася й у такі форми, як створення сільськогосподарського та природничо-історичного музеїв, видання брошур, проведення виставок, конкурсів плугів тощо.

Не менш цікава, із деталізацією повсякдення, та частина збірки, де йдеться про організацію медичної допомоги населенню й додання таких соціальних явищ, як жебракування, бродяжництво. Земці були переконані, що ці суспільні вади породжено лінощами, дармоїдством, пиятикою, тож із ними слід боротися поліцейськими заходами (док. №198, 200). На одному із засідань Херсонського повітового земства 1865 р. було напрацьовано реальні заходи для, з одного боку, засудження сільською громадою дармоїдства, а з іншого – облаштування будинків опіки для літніх людей і калік (док. №198).

Актуальними видаються документи й про медичне забезпечення, адже держава і це переклала на плечі земців, ліквідувавши прикази громадської опіки. Земства відразу розпочали із запобігання епідемії, віспоцелення, надання акушерської допомоги жінкам, заснування мережі земських лікарень («больничек»), допомогу в яких могли отримувати всі, кому вона потрібна, незважаючи на звання, вік, стать і віросповідання (док. №204). Цей масив заходів, однак, не приніс бажаного результату – рівень захворюваності продовжував залишатися високим. Тоді земства змінили тактику та зайнялися санітарною справою (док. №216), провели з'їзди лікарів (усього їх відбулося 14), на яких фахівці вирішували форми організації медичної допомоги населенню, поділяючи його на різні категорії: немовлят, підкидьків, дітей шкільного віку, місцевих і прийшлих робітників. На початок XX ст. у Херсоні вже діяла бактеріологічно-гігієнічна лабораторія, співробітники котрої мали виявляти хвороби вірусного походження. Про високу результативність цієї роботи свідчила Петербурзька всеросійська гігієнічна виставка 1914 р., на якій херсонському земству було присуджено найвищу нагороду – почесний диплом.

Окрема сторінка історії – діяльність земства в роки Першої світової війни. Не обійдено увагою й культурно-просвітницьку діяльність повітових земств, які активно взялися долати неписьменність. Ще 1865 р. Херсонське повітове земство вперше ухвалило запровадження обов'язкової освіти для населення, повертаючись до нього знову та знову, найактивніше в 1905 р. (док. №260, 304), випередивши на порядок усі інші земства в імперії. Поряд із загальною вирішувалися питання професійної освіти, зокрема шляхом заснування спеціалізованих шкіл: для підготовки повивальних бабок, фельдшерсько-акушерських, а також сільськогосподарських і ремісничих. Щодо останніх, то саме

херсонське земство прагнуло виробити тип відповідної школи, яка готувала б вправного селянина з ремісничо-технічними навичками. Не менш активною була й діяльність у поширенні знань через позашкільну освіту (музеї, народні читальні).

Цікаво, що земство схвально поставилося до пропозицій учителів народних шкіл 1881 р. про використання місцевих мов при викладанні предметів для дітей молдаван та українців. До цього питання воно неодноразово поверталось й 1905 р. (док. №275, 303, 305). На початку XX ст. земці активно включилися також у формування культурно-українського середовища, ушановуючи Т.Шевченка, І.Котляревського, І.Нечуя-Левицького та демонструючи своєрідність власної ментальної географії.

Не важко помітити, що впорядники видання намагалися залучати документи про соціально активних діячів, які багато та плідно працювали у земстві, що свідчить про здатність місцевої влади мобілізувати інтелектуальні сили на користь рідного краю. Тому цілком логічним було вміщення матеріалів, присвячених земцям, аби почути «голос» учасників, людей освічених, думаючих, благородних, тих, уболівальників за людей, із тими рисами, з якими пов'язують їх належність до справжньої місцевої еліти.

Оцінюючи повноту збірки, усе ж упадає у вічі відсутність двох законодавчих актів, згідно з якими створювалися (положення від 1864 р.) та реформувалися (положення від 1890 р.) земства. Останнє, як відомо, було серйозним антидемократичним кроком у зміні виборчої системи, унаслідок чого відбувся крен у бік станового, а не майнового принципу, припинено доступ у землеробську курію недворянського елементу. Було також підвищено земельний ценз, збільшено кількість місць для дворян, а для селянства – зменшено. Однак документів про реакцію херсонського земства на ці заходи верховної влади практично немає. Не відкидаю того, що їх могло не бути, і земська контрреформа 1890 р. не змінила сутності діяльності земців, утім навряд чи вона пройшла непоміченою.

Слід звернути увагу й на високу культуру археографічного опрацювання документів. Якщо ж говорити про неточності, помічені у заголовках, то вони практично одного порядку, коли вказується на одне питання, а в документі йшлося і про інші, як-от у заголовку матеріалу зазначено про використання української мови в початкових школах, а у тексті, крім того, – ще й про молдавську (док. №275). Щоправда, таких випадків зауважено небагато.

Науково-довідковий апарат видання також підготовлено якісно. Надзвичайно багаті на інформацію і в культурі її подачі коментарі, що забезпечують інтерес читача після ознайомлення з документом. Особливо це стосується осіб – тих творців часу, які постають перед читачем людьми свого, дев'ятнадцятого, століття. Кидається у вічі плідність дослідницької роботи впорядників у зібранні відомостей про них та при їх аналізі з вивірнням і зіставленням. Фахово підготовлено покажчики імен та географічних назв, які стануть у пригоді при здійсненні конкретного пошуку в такому великому виданні. Не менш важливі й покажчики установ та хронологічний по документах. Останній не зайве вказує про відсутність лакун, що кожен рік у діяльності

земств документально забезпечений і представлений у збірнику певною їх кількістю. І нарешті – перелік архівних фондів та публікацій матеріалів. Усі ці складові науково-довідкового апарату свідчать про високий рівень археографічної роботи, яку можна брати за зразок для наслідування.

Навіть побіжний аналіз документів про херсонське земство розширює наші знання та часові рубежі про цю все ще недооцінену дослідниками форму співпраці місцевої людності й держави, про оптимізм земських діячів та щире їх прагнення розвивати рідний край, а не, скажімо, збагачуватися за його рахунок. Більше того, опубліковані матеріали розширюють попередні хронологічні дистанції багатьох соціальних явищ і подій, тож будуть цікавими не тільки для істориків, але й для історичних соціологів і прихильників культурної антропології. Тож збірник явно на часі, заслуговує не тільки високої оцінки, а й щирої вдячності фахівців.

В.С.Шандра (Київ)